

Voor verdediging, bewoning, statussymbool en landmark

Woontoren als vestzakasteel

TEKST: FRED VOGELZANG
FOTOGRAFIE: ALBERT SPEELMAN

Een 'woontoren' mag dan gesneden koek zijn voor de kastelenkenner, maar wat is het eigenlijk? Taco Hermans schreef er een boeiend proefschrift over, maar ook hij heeft niet het laatste woord. De meeste vermoedelijke woontorens zijn verdwenen en kunnen niet meer op oorspronkelijkheid worden onderzocht.

DE TOREN BIJ WEDDE, NU NIET MEER ALS ZODANIG HERKENBAAR.
WEDDE IS DE ENIGE GRONINGSE WOONTOREN.

WOONTOREN WEERDESTEIN AAN DE LANGBROEKERWETERING. HET IS EEN VAN DE TORENS VAN DE MIDDELEEUWSE FAMILIE VAN WULVEN.

Het proefschrift (2014) van kastelendeskundige en bouw-historicus Hermans vormde de basis voor het boek Woontorens in Nederland. Dat werd eind vorig jaar uitgegeven ter gelegenheid van het 70-jarig bestaan van NKS Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats. In de gids worden 47 nog bestaande woontorens ten tonele gevoerd.

Mini-kasteel

Woontorens zouden, volgens de regels van de logica, torens zijn waarin je kunt wonen. In Duitsland is die logica gevolgd. Daar wordt iedere toren, of hij nu alleen staat of onderdeel is van een groter kasteel, woontoren genoemd als hij voor bewoning geschikt is.

In Nederland is het begrip de beschrijving geworden van een soort vestzakkasteel, waarin alle functies zoals verdedigbaarheid, bewoonbaarheid en status zijn vertegenwoordigd. Een minikasteel.

Uitgaande van zo'n omschrijving is het belangrijk te weten of de nog bestaande toren als zodanig bedoeld was. Of had de bouwheer eigenlijk een veel groter kasteel in gedachten, maar raakte hij halverwege platzak of zag hij vanwege andere omstandigheden af van uitbreiding. Bovendien blijken

veel woontorens later wel te zijn uitgebreid tot een groter gebouw. Allemaal lastige ontwikkelingen als je wilt weten of iets als zuivere woontoren was bedoeld. Het onderzoek zou gemakkelijker zijn, als de middeleeuwen bronnen hadden achtergelaten waarin ze hun motieven voor de bouw en het gebruik van hun versterkte huizen hadden neergeschreven. Die ontbreken echter. Sterker nog, het woord kasteel komt in de middeleeuwen niet voor. Tijdgenoten bezigen allerlei termen, waarvan het nietszeggende huys nog de meest gangbare was. Heel af en toe komt het woord toern voor. Dat maakt het onderzoek naar zo iets als woontorens extra lastig.

Waarom

Waarom zou je een woontoren doen verrijzen? Dat heeft veel te maken met de portemonnee van de bouwers. De hoge adel had in de middeleeuwen voldoende geld om zich een flink kasteel te kunnen veroorloven. Lokale edellieden en ministerialen, hogere ambtenaren in dienst van vorst of bisschop, beschikten echter over heel wat minder pecunia.

Zij stelden zich tevreden met een woontoren. Vanaf de 12e eeuw zien we een sterke groei van woontorens, van Friesland tot in Limburg. Dat ze daarmee status wilden uitdrukken, lijkt buiten kijf, maar hoe zit het met de andere functie?

Verdedigbaarheid is een relatief begrip. Tegen pijl en boog zijn veel stenen huizen wel bestand, maar tegen een flink leger, compleet met belegeringsapparaten en kanonnen, houden de meeste kastelen het niet lang uit. Om al te grote schade te voorkomen, was het geen schande zich na een

DE D-VORMIGE WOONTOREN VAN DEVER BIJ LISSE, EEN STERK AFWIJKENDE VORM.

aantal dagen symbolisch verzet over te geven als duidelijk sprake was van overmacht.

De meeste woontorens in Nederland liggen op een omgracht eiland en worden beschermd door dikke muren, water, een ophaalbrug en een hooggelegen ingang. Hoewel sommige bekroond zijn met een weergang en kantelen, is de ruimte daarachter vaak zo beperkt, dat een verdediger er nauwelijks zijn voordeel mee kan doen. Veel woontorens hebben dan ook het onderspit gedolven. Ouborch bij het Limburgse Swalmen bijvoorbeeld is in de 15e eeuw vernield. Het huis te Riviere bij Schiedam viel tijdens de Tachtigjarige Oorlog ten prooi aan Spaanse troepen. De schamele resten staan nu nog naast een kantoorpand midden in de stad.

Bij de bewoonbaarheid zijn eveneens vragen te stellen. De aanwezigheid van een haard of kookplek en de beschikbaarheid van vers drinkwater lijken toch wel de minste voorzieningen voor enig woongenot. Toch worden ze lang niet in alle woontorens aangetroffen. Over de inrichting van de torens in de middeleeuwen weten we eigenlijk nauwelijks iets.

Uiterlijk

De meeste woontorens in Nederland – onderzoeker Hermans wist van bijna driehonderd torens voldoende gegevens boven water te halen om ze te kunnen beschrijven – zijn (bijna) vierkant en hebben een maat die varieert van 9 tot 12 meter. Vooral in de 13e eeuw worden de woontorens wat groter. De toren van Diever vormt een uitzondering: de enige D-vor-

mige woontoren in Nederland. De muurdikte schommelt rond een meter en vaak hebben de torens een kelder, een begane grond, een eerste verdieping en een zolder. Door de dikke muren blijft per verdieping geen enorme woonruimte over. Veelal bestonden die uit een of hooguit twee kamers.

De eerste etage vormde de hoofdverdieping. Hier bevond zich dan ook meestal de ingang. Die kon bereikt worden door een trap of een loopbrug, zoals bij de Langbroekse woontoren Lunenburg. Sommige hebben een extra verdieping, of extra hoge ruimtes, waardoor de totale hoogte van de woontorens soms wel 20 meter kan bedragen.

De meeste echter zijn lager. In het muurwerk is hier en daar een privaatkoker te herkennen. Een paar hebben ter versiering (de verdedigende waarde is gering - FV) arkel-torens gekregen. Binnen werden de etages door houten trappen of door in muren uitgespaarde treden bereikt. De kelder is niet altijd goed bereikbaar: misschien dat het soms om een cachot gaat, waarbij zich in de nok van het plafond een gat bevond, waar een ladder in gezet kon worden. De meeste woonto-

DE SCHIERSTINS IN VEEN-
WOUDEN. EEN VAN DE WEI-
NIGE OVERGEBLEVEN FRIESE
WOONTORENS, WAARVAN
DE WOONTOREN ONDANKS
DE AANBOUWEN NOG GOED
HERKENBAAR IS.

DE WOONTOREN LUNENBURG MET DE LOOPBRUG NAAR DE HOOFDVERDIEPING. SINDE RESTAURATIE GELDT LUNENBURG ALS DE MEEST TYPISCHE WOONTOREN VAN NEDERLAND.

rens beschikken over een voorburcht, waar bijgebouwen stonden.

Utrecht

De provincie Utrecht telt nog een groot aantal woontorens. Vooral langs de ontginningsassen van de Langbroekerwetering en bij Nieuwegein staan er veel. Volgens de nu gangbare verklaring is die concentratie vooral sociaal ingegeven.

In opdracht van de kerk werden door ministerialen de veenwildernissen ontgonnen. Zij sloegen niet zelf de hand aan de schop. Als projectontwikkelaars huurden ze boeren in om bomen en struiken weg te halen, sloten en weteringen te graven en te zorgen dat het nieuwe land in cultuur werd gebracht. Toen het nieuwe land na enige tijd geld ging opleveren, wilden deze ministerialen als echte 'nouveaux riches' hun rijkdom laten zien. Deze families kunnen als eigenaar van woontorens in de ontginningen worden geïdentificeerd. De woontorens staan in clusters bijeen, en het lijkt redelijk zeker dat bepaalde families daarmee 'hun' territorium afbakenden. Zo bezat de familie Van Wulven naast kasteel Sterkenburg ook de woontorens Hardenbroek, Hinderstein en Weerdestein, alle op een steenworp afstand van elkaar.

Verdwenen

Over deze Utrechtse woontorens is vrij veel materiaal te vinden en ze komen dan ook prominent in Hermans' studie voor. Dat geldt niet voor de vele honderden torens die in Nederland hebben gestaan. Het merendeel is verdwenen. Zo is de Schierstins een van de weinige overgebleven Friese

woontorens en staat in Groningen nog het huis te Wedde. In de NKS-uitgave Woontorens in Nederland zoomen we in op de 47 nog bestaande woontorens die met enige zekerheid als zodanig te identificeren zijn. Op deze bouwwerken is de definitie van toepassing, waarmee Hermans zijn studie afsluit: "De woontoren in Nederland is de kleinste mogelijke hoofdburcht die alle kenmerken van een hoofdburcht van een kasteel in zich draagt. Het gaat om een solitair gebouw op een, meestal omgracht stuk grond, dat door zijn beperkte omvang geen andere bebouwing toelaat. De vertrekken zijn op elkaar gestapeld en per bouwlaag bevat de toren één ongedeeld vertrek. De toren heeft over het algemeen een maat tussen 8 en de 10 meter in het vierkant, later meer rechthoekig, en met een hoogte van gemiddeld twee bouwlagen boven een kelder. De toren is overwegend gebouwd in de tweede helft van de 13e en eerste helft van de 14e eeuw. De toren is vrijwel uitsluitend gebouwd door ministerialen of personen uit dezelfde sociale groep zoals de lage adel. De functie was naast verdediging en woning hoofdzakelijk die van statussymbool en landmark". Zie ook de rubriek Boeken op pagina 85.

HET GELDERSE HUIS WELL, MET DE KARAKTERISTIEKE ARKELTORENTJES OP DE HOEKEN.

OOK DIT PRACHTIGE HUIS DUIVENVOORDE IN ZUID-HOLLAND IS ALS WOONTOREN BEGONNEN.